

Meer Syed Ali Hamdani's Influence in Bangladesh

* Abul Kalam Sarkar

Persian language had reached Bengal centuries ago through the sweet sounding poetic words of Khawaja Shams-ud-Din Muhammad Hafiz Sherazi (also known as Lisan-ul-Ghaib). Not only did the poets of India heartily accepted this beautiful language, but also did it rule the subcontinent as the official language for six and a half centuries. During this long period, Persian language mesmerised and won over the hearts of local people. The uniqueness of his wonderful poetry still continues to delight the people of Bengal.

The people of Bangladesh have always enjoyed immensely the words of great classic Persian poets, reading and listening to their poetic words. Persian influence on Bengali poetry and writing can be clearly observed. Appreciation for Persian language and literature, particularly research on classic Persian poets interested many Bangladeshis in the past. This interest still continues among the present generation.

Meer Syed Ali Hamdani is one of the greatest Persian personalities who have been declared an important figure in Bangladesh. Today, researchers and scholars in the universities in Bangladesh teach students of Persian language and literature about the life and works of Meer Syed Ali Hamdani. The article under consideration focuses attention on Meer Syed Ali Hamdani in Bangladesh, bringing to light the attributes of his great poetry so that it may get due recognition in the country. The writer of this article reaches the conclusion that Meer Syed Ali Hamdani enjoys much spiritual influence in Bangladesh.

Keywords: Persian language, Bangladesh, universities of Bangladesh, influence on Bengali poetry, Mir Syed Ali Hamdani.

تأثیر نفوذ معنوی میر سید علی همدانی در بنگلادش

* محمد ابوالکلام سرکار

چکیده:

قند پارسی لسان الغیب خواجه شمس الدین محمد حافظ شیرازی چندین قرن پیش به بنگال رسید؛ این قند را نه فقط طوطیان هند و بنگال از ژرفای دل پذیرفتند، بلکه تقریباً شش قرن و نیم (1204-1837م) زبان فارسی به عنوان زبان رسمی و دولتی رایج این سرزمین بود. در این مدت طولانی زبان فارسی، مردم این مرز و بوم را مسحور و مقنون خود ساخت. اما این چه شکری است که هنوز بنگال شیرینی حافظ را در دهان دارد. از زمان های گذشته تا به حال مردم بنگلادش سخنوران، شاعران و ادیبان کلاسیک فارسی را بسیار دوست داشته و احترام می گذاشتند و از خواندن آثار و شنیدن سخن آنها لذت می بردند. تأثیر شاعران فارسی زبان در آثار و نوشته های نویسندگان و شاعران بنگالی کاملاً مشهود است. در بنگلادش آثار بزرگان شعر و ادب و عرفان فارسی از قدیم مورد توجه و استقبال ارباب معرفت، قرار داشت و بخصوص درباره شاعران کلاسیک فارسی پژوهش های بسیاری شده است و این کار همچنان ادامه دارد. میر سید علی همدانی (714-786 هجری قمری) یکی دیگر از بزرگان شعر و ادب فارسی است که در بنگلادش مورد توجه قرار دارد. محققان دانشگاهی برای دانشجویان زبان و ادبیات فارسی در دوره کارشناسی در دانشگاه های بنگلادش زندگی و آثار میر سید علی همدانی را تدریس می کنند. نمونه هایی از این دست نشانه توجه مردم این مرز و بوم به زندگی و آثار این شاعر بزرگ است. سعی نگارنده در این مقاله بر آن است که به میر سید علی همدانی شناسی در سرزمین بنگلادش بپردازد تا چهره همدانی در بنگلادش بهتر نشان داده شود و وجه مختلف همدانی شناسی را بررسی کند. نویسنده مقاله به این نتیجه می رسد که تأثیر آثار معنوی و عرفانی میر سید علی همدانی در بنگلادش بیشتر مشاهده می شود.

کلید واژه: زبان فارسی، بنگلادش، دانشگاه های بنگلادش، میر سید علی همدانی، همدانی شناسی.

مقدمه:

بعد از فتوحات اختیارالدین محمد بن بختیارخلجی، سپه سالار قطب الدین ایبک پادشاه دهلی، در سال 1204م. در این منطقه حکومت مسلمانان تشکیل شد. (سهرامی، 1365:36) رواج زبان فارسی از آن زمان در سرزمین بنگال آغاز گردید و تقریباً شش قرن و نیم به عنوان زبان رسمی و دولتی در سراسر منطقه بنگال رایج بود. (عبدالله، 1983:9) در این مدت طولانی زبان فارسی در بنگلادش تأثیرات زیادی گذاشته است. همراهان و لشکریان محمد بن بختیارخلجی که وارد بنگال شدند بیشتر فارسی زبان بودند و به وسیله ایشان، زبان فارسی در اطراف و اکناف بنگال در زمان سلاطین خلجی انتشار یافت. (علیزاده، 1383:82) شاهان و حاکمان این سرزمین از قرن یازدهم به بعد برای ترویج و گسترش زبان و ادبیات فارسی و زبان بنگالی تلاش بسیاری کردند. (سهرامی، 1999: پیشگفتار) به همین سبب بسیاری از واژه های فارسی به زبان بنگالی وارد شد، تا آنجا که این واژگان فارسی هم اکنون در زندگی روزمره مردم این سرزمین به کار می روند و مورد استفاده قرار می گیرند. شایان ذکر است که از سال 1837م. انگلیسی ها با صدور اطلاعیه ای کاربرد زبان فارسی را در ادارات دولتی ممنوع کردند و در صدد برآمدن تا ریشه های این درخت کهنسال را از میان برکنند. اما علی رغم همه تلاش ها و با آنکه بیش از صد و هفتاد سال از آن ممنوعیت می گذرد، امروزه در مشهورترین دانشگاه های بنگلادش، زبان فارسی تدریس می شود. قابل توجه این است که در بنگلادش درباره شاعران کلاسیک فارسی پژوهش های بسیاری شده است و این کار همچنان ادامه دارد. شایان یادآوری است که روابط فرهنگی و علمی میان ایران و شبه قاره در دوره ساسانی، گسترش چشمگیر یافت. (رضایی باغبیدی، 2002:88) اما در هر صورت، در شبه قاره هند، این گسترش همواره با ورود دین اسلام همراه بوده، و دین اسلام برای اولین بار در سال 43 هجری قمری توسط عبدالله بن سوار عابدی به سرزمین پهناور شبه قاره رسید. ...، اما انتشار اسلام و زبان فارسی در شبه قاره به وسیله ایرانیان بود. (مطهری، 1370:433) نکته جالب توجه این

است که مؤسسان هر چهار سلسله معروف این سرزمین ایرانی الاصل بوده اند. (زیدی، 1993:203) و سلسله دیگر معروف این سرزمین به همدانیه یا سادات همدانی که مؤسس آن، میر سید علی همدانی بوده است. به خاطر این، شخصیت، اخلاق و مقبولیت میر سید علی همدانی نزد عارفان و پیروان عرفان و تصوف این سرزمین نیز کاملاً مشهود است.

زندگی میر سید علی همدانی در یک نگاه:

میر سید علی همدانی ابن شهاب الدین ابن محمد، عارف و عالم برجسته قرن هشتم است و یکی از عارفان بزرگ و شخصیت های مهم ادبیات، فرهنگ و فلسفه تاجیک و فارس بود که در 12 رجب به روز دو شنبه سال 714 هجری قمری به دنیا آمد. (قدوسی، 1966:389) از طرف پدر و مادر نسب نامۀ او علوی بود. (رشیده، 1376:177) تخلص او در بیشتر اشعارش علایی است. آقای دکتر ظهورالدین احمد به حواله کتاب خلاصه المناقب در کتاب خودش درباره شجره نسب میر سید علی می نویسد که: سید علی بن سید شهاب الدین بن محمد بن علی بن یوسف بن محمد بن محمد بن جعفر بن عبدالله بن محمد بن علی بن حسن بن حسین بن علی بن زین العابدین بن حسین بن علی رضی الله عنه. (ظهورالدین، 1964:401) فضلا و دانشمندان هم عصر با میر سید علی او را ”سلطان العارفین“ و مردم کشمیر وی را بانی اسلام ”علی ثانی“ و ارادتمندان و مریدانش او را ”شاه همدان“ لقب داده اند. از او با نام امیر کبیر نیز یاد می شود و میر سید علی همدانی در تاجیکستان به عنوان حضرت امیرجان نیز معروف است. قابل ذکر است که میر سید علی همدانی در تاجیکستان شهرت خاصی دارد. (سلطانف ماهر، 1371:105) دکتر رشیده حسن در مقاله ”شمه ای از احوال و آثار میر سید علی همدانی و سهم او در انتقال فرهنگ اسلامی و شعر و ادب فارسی به شبه قاره“ می نویسد که:

در مورد لقب شاه همدان، علی ثانی، قطب زمان، قطب الاقطاب، محی العلوم الانبیاء والمرسلین، افضل المحققین، اکمل المدققین، الشیخ الكامل، العارف المعروف و سلطان السادات والعرفاء نیز نوشته شده است. (رشیده، 1376:177)

سید علی همدانی در سن 73 سالگی، شب چهار شنبه 6 ذی الحجه 786 هجری قمری چشم از جهان فرو بست و به دیار باقی شتافت. (سعید نفیسی، 1344: و میثاق امین، 1386:242)

میر سید علی همدانی آثار قلمی و چاپی و رساله های بسیاری در موضوعات گوناگون تفسیری، روایی، اخلاق، فلسفه و حکمت، عرفان و ادبیات به یادگار نهادند، نکته قابل یادآوری این است که میر سید علی همدانی، نویسنده ای کثیر الآثار است و تألیف بیش از صد و هفتاد کتاب و رساله عربی و فارسی را به او نسبت داده اند. (سید نثار، 1987:3 و ظهورالدین، 1964:406)

مشهورترین آثار او از این قرار است: ذخیره الملوك، چهل اسرار، اوراد فتحیه، مودت فی القرب، شرح اسماء الحسنی، مجمع الاحادیث، شرح فصول الحکم، مرآت التائبین، شرح قصیده همزه فارضیه، آداب المریدین، رساله مکتوبات، در معرفت صورت و سیرت انسان، در حقایق توبه، تلقینیه، همدانیه، رساله عقبات. (رشیده، 1376:90-89) رساله های میر سید علی همدانی که در کتابخانه بریتیش میوزیم موجود است، بدین قرار است: رساله نوریه، رساله مکتوبات، همدانیه، رساله فتوحیه، و ذخیره الملوك و غیره. (صابر، 2012:37)

میر سید علی همدانی یکی از مهاجر و شخصیت های ایرانی است که با سفر به شبه قاره هند و ماوراء النهر، شام و بلاد عربی به فعالیت های گوناگون دینی و فرهنگی پرداخت به طوری که رواج و گسترش دین مبین اسلام و زبان ادبیات فارسی در میان مردم شبه قاره بویژه کشمیر، مروهون سعی و تلاش وی است. (قاسم صافی، 1387:7، ظهورالدین، 1964:405 و امیری، 1374:122)

شایان یادآوری است که میر سید علی همدانی در کشمیر بر مذاهب مختلفی چون هندو و بودایی فایق آمد و در این منطقه به گونه ای مردم را شیفته اسلام کرد که آنان معبد های خود را تبدیل به مسجد کردند. (ریاض، 1991:49) وی خدمات ارزنده و ماندگاری در منطقه جامو و کشمیر انجام داد، مدرسه القرآن، مدرسه ای وسیع و مهم بود که به درخواست سید در کشمیر ساخته شد و از تمام نواحی کشمیر، طالبان علم و معرفت گرد آمدند و بزرگترین معاریف و شاگردان سید در همین مدرسه پرورش یافتند. استاد شهید مرتضی مطهری در کتاب "خدمات متقابل اسلام و ایران" درباره میر سید علی همدانی می نویسد:

یکی از کسانی که در کشمیر به اسلام خدمت کرده است، میر سید علی همدانی بوده، این مرد بزرگ که از مفاخر اسلامی است، هزاران شاگرد در کشمیر تربیت کرد که هر کدام برای خود استاد شدند، مقام سید علی هنوز در کشمیر محترم است. (انور الکبیر، 2004:24)

شخصیت میر سید علی همدانی بدون تردید در زندگی مردم شبه قاره بویژه مردم کشمیر تحولات و تغییراتی وجود آورده است و بر زندگی فرهنگی، اخلاقی، معنوی و عرفانی و سیاسی مردم شبه قاره نیز نفوذ زیادی داشته است. شایان ذکر است که هر کس که درباره تاریخ اجتماعی مسلمانان شبه قاره آشناست می داند که میر سید علی همدانی تاریک ترین گوشه های حیات مردم شبه قاره را روشن کرده و پرده های ظلمت را زوده است.

آثار میر سید علی همدانی در برنامه درسی دانشگاه های بنگلادش:

میر سید علی همدانی، عارف و عالم برجسته قرن هشتم و یکی از شخصیت های مهم ادبیات، فرهنگ و فلسفه تاجیک و فارس، نویسنده، و روشنفکر ایران است. وی از جمله نویسندگان کلاسیک فارسی است که در بنگلادش مورد توجه قرار گرفته است، تا آنجا که محققان دانشگاهی درباره زندگینامه و آثار میر سید علی همدانی در گروه زبان و ادبیات فارسی در دوره کارشناسی در دانشگاه بنگلادش تحقیق و تدریس می کنند. نمونه هایی از این دست نشانه توجه دانشمندان دانشگاهی این مرز و بوم به زندگی و آثار این نویسنده بزرگ است. و به عبارت دیگر این درس و تدریس نشانه ای بزرگ، از تأثیر نفوذ معنوی میر سید علی همدانی در بنگلادش است. شایان یادآوری است که از صدها سال پیش در بین مردم این مرز و بوم شیفتگی به اشعار فارسی وجود داشته است. به همین دلیل و برای آبیاری این کام های تشنه، زندگی و آثار میر سید علی همدانی شامل برنامه درسی دانشجویان فارسی بنگلادش است. گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه هایی که درباره میر سید علی همدانی تدریس می شود عبارتند از :

دانشگاه داکا:

دانشگاه داکا قدیمی ترین و بزرگترین دانشگاه بنگلادش است. در این دانشگاه بیش از سی هزار دانشجو و (2057) دو هزار و پنجاه و هفت استاد دارد. در دانشگاه داکا 13 دانشکده، 73 گروه آموزشی، 11 مؤسسه (انستیتوت) و 85 کالج زیر نظر دانشگاه داکا است. (ابوالهاشم، 2013:87) گروه زبان فارسی از زمان تأسیس دانشگاه داکا در سال 1921 میلادی افتتاح گردید (دبیر خانه گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه داکا). گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه داکا دارای دوره های کارشناسی، کارشناسی ارشد، پیش دکترا و دکترا می باشد.

در گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه داکا در بنگلادش موضوعاتی که درباره زبان و ادبیات فارسی در دوره کارشناسی تدریس می شود قابل ذکر آن است که آموزش زبان فارسی، خواندن متون نثر و نظم فارسی، معرفی ایران شناسی، زبان شناسی و کار برد آن در زبان فارسی، دستور زبان و نگارش فارسی، ادبیات معاصر، نثر جدید فارسی، ادبیات نثر و نظم فارسی کلاسیک، نظم جدید فارسی به تقلید از شعر سنتی، نظم جدید فارسی شعر آزاد، عرفان و تصوف در ادبیات فارسی مکتب و متون، نظم و نثر فارسی دوره میانه، نظم و نثر معاصر فارسی در ایران، عروض و بلاغت و اصطلاحات ادبی، سبک شناسی، شیوه آیین نگارش، ادبیات فارسی پس از انقلاب اسلامی. (سرکار، 2014:8613-8607) دیگر شامل موضوعات تاریخ زبان فارسی هم است مثلاً تاریخ مختصر زبان فارسی، تاریخ ادبیات فارسی (از دوره پیش از اسلام تا پایان دوره سلجوقی)، تاریخ ادبیات فارسی در ایران (از دوره مغول تا حال حاضر)، تاریخ ادبیات فارسی در شبه قاره هند غیر از بنگال.

شایان ذکر است که دانشگاه داکا دوره کارشناسی سال چهارم ترم هفتم شامل چهار واحد درسی دارد و در دوره شماره 403 تحت عنوان تاریخ ادبیات فارسی در شبه قاره هند غیر از بنگال میر سید علی همدانی شامل برنامه درسی است.

403

تاریخ ادبیات فارسی در شبه قاره هند غیر از بنگال

تاریخ ادبیات فارسی در هند از توفیق سبحانی، فارسی گویان پاکستان از سید حسن رضوی

(سر فصل درسی گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه داکا)

برای دانشجویان زبان و ادبیات فارسی زندگی و آثار میرسید علی همدانی بالتفصیل درس و تدریس داده می شود. دانشجویان را درباره عرفان و تصوف و تأثیر میر سیدعلی همدانی بر عارفان و صوفیان نیز مطلع می کنند.

دانشگاه راجشاهی:

دانشگاه راجشاهی دومین دانشگاه بزرگ بنگلادش در سال 1953م. در شهر راجشاهی تأسیس شد. (دبیر خانه گروه زبانها، دانشگاه راجشاهی-) در این دانشگاه اکنون (33902) سی و سه هزار و نه صد و دو دانشجو و (1231) هزار و دویست و سی و یک استاد دارد. در دانشگاه راجشاهی 9 دانشکده، 47 گروه، 6 مؤسسه (انسیتوت) و 35 کالج زیر نظر دانشگاه راجشاهی است. (ابوالهائشم، 88: 2013) در این دانشگاه گروه مستقل برای زبان فارسی وجود ندارد و رشته زبان فارسی در مجموعه گروه زبانهای این دانشگاه قرار دارد که در سال 1962 میلادی افتتاح شد و در سال 1996 میلادی دانشگاه با پذیرش دانشجویان در مقطع کارشناسی و کارشناسی ارشد زبان فارسی موافقت نمود. گروه زبانهای دانشگاه راجشاهی دارای دوره های کارشناسی، کارشناسی ارشد، پیش دکترا و دکترا می باشد.

درگروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه راجشاهی در بنگلادش آن موضوعات تدریس می شود، موضوعاتی که برای دانشجویان زبان و ادبیات فارسی دانشگاه داکا تدریس می شود. (۱)

شایان ذکر است که در زیرنظر تاریخ ادبیات فارسی در شبه قاره هند غیر از بنگال میر سید علی همدانی شامل برنامه درسی گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه راجشاهی است.

فارسی گویان پاکستان از سید حسن رضوی، تاریخ نویسی فارسی در هندوستان از سید آفتاب اصغر

(سر فصل درسی گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه راجشاهی)

برای دانشجویان زبان و ادبیات فارسی، زندگی و آثار میرسید علی همدانی بالتفصیل تدریس داده می شود. در کلاس درباره عرفان و تصوف وی نیز اشاره می شود.

دانشگاه چیتاگانگ:

دانشگاه چیتاگانگ سومین دانشگاه عمومی بزرگی که در سال 1966 میلادی در شهر بندری چیتاگانگ تأسیس شد. (دبیر خانه گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه چیتاگانگ) در دانشگاه چیتاگانگ 8 دانشکده، 45 گروه، 8 مؤسسه (انسیتوت) و 16 کالج زیر نظر دانشگاه چیتاگانگ است. اکنون در این دانشگاه (20332) بیست هزار و سه صد و سی و دو دانشجو و (1112) هزار و صد و دوازده استاد دارد. (ابوالهاسم، 2013:91) در دانشگاه چیتاگانگ از آغاز زبان و ادبیات فارسی با زبان عربی با هم در یک گروه بود و به عنوان گروه عربی و فارسی معرفی گردید. لیکن به سبب فراز و نشیب های زیاد آموزش زبان فارسی بسته شد. در حال حاضر رشته زبان و ادبیات فارسی مجدداً افتتاح گردید و در حدود چهار سال است که زبان و ادبیات فارسی در این گروه تدریس می شود.

در گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه چیتاگانگ در بنگلادش موضوعاتی که درباره زبان و ادبیات فارسی در دانشگاه داکا و دانشگاه راجشاهی تدریس می شود، آن موضوعات در دانشگاه چیتاگانگ نیز شامل برنامه درسی گروه زبان و ادبیات فارسی است. (۱)

قابل ذکر است که در زیرنظر بررسی هند-پاک فارسی میر سید علی همدانی شامل برنامه درسی است.

بررسی هند-پاک فارسی

تاریخ نویسی فارسی در هند و پاکستان از آفتاب اصغر، فارسی گویان پاکستان از سید حسن رضوی، تاریخ ادبیات فارسی در هند از توفیق سبحانی و پاسداران زبان و ادبیات فارسی در هند از کلیم سهرامی

(سر فصل درسی گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه چیتاگنگ)

زیرنظر عنوان مزبور برای دانشجویان زبان و ادبیات فارسی زندگی و آثار میرسید علی همدانی بالتفصیل تدریس داده می شود.

نتیجه گیری:

درباره میر سید علی همدانی پژوهشگران، دانشمندان و استادان دانشگاه بنگلادش، دانشجویان زبان و ادبیات فارسی بنگلادش را با تألیفات و افکار میر سید علی همدانی آشنا می کنند و این امر در نهایت، سبب تقویت و تحکیم روابط میان آثار همدانی و دانشجویان زبان فارسی بنگلادش می شود. دانشگاه های گوناگون بنگلادش ادبیات کلاسیک ایران را برای دانشجویان زبان و ادبیات فارسی معرفی می کند و با آثار همدانی آشنا می سازد و از این رهگذر تاکنون

فواید بسیاری برای دانشجویان داشته است. دانشگاهیان با کمال میل، عقاید عارفانه میر سید علی همدانی را پذیرفته و مورد توجه قرار داده اند و از تأثیر زندگی، شخصیت و فعالیت میر سید علی همدانی اخلاص و دلبستگی بیشتری به زندگی معنوی پیدا می کنند.

شایان یاد آوری است که دانشجویان زبان و ادبیات فارسی بنگلادش به واسطه گروه زبان و ادبیات فارسی از قدیم در کشور بنگلادش همدانی را می شناختند. همدانی در نزد دانشجویان فارسی، استادان، پژوهشگران، عالمان و ادیبان و صوفیان کشور بنگلادش یک چهره شناخته شده است. از زمان قدیم تا به حال مطالعات همدانی در دانشگاه های مشهور و معروف این سرزمین انجام شده است. به خاطر این از آثار همدانی دوستداران زبان و ادبیات فارسی بنگلادش بهره بسیاری برده اند. امید است، در آینده فرزندان این مرزو بوم بهره بیشتری از تأثیر معنوی میرسید علی همدانی ببرند.

کتابنامه

ابوالهاسم، گزارش سالانه 40، ستاد تشخیص بودجه دانشگاه های، 2014م، بنگلادش

امیری، کیومرث، زبان و ادب فارسی در هند، تهران، شورای گسترش زبان و ادبیات

فارسی، 1374، نخستین مجمع بین المللی استادان زبان فارسی

انور الکبیر، ابوالقاسم محمد، اسلام و ایرانیر پروشپاریک اوبهودان، (خدمات متقابل

اسلام و ایران) 1209م، رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، داکا

خواجه، سلطانف ماهر ”شخصیت و تأثیر میر سید علی همدانی در تاجکستان“ دانش

36، زمستان، 1371، فصلنامه رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران- اسلام، آباد

دبیر خانه گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه داکا.

دبیر خانه گروه زبان ها، دانشگاه راجشاهی.

دبیر خانه زبان ادبیات فارسی، دانشگاه چیتاگانگ.

رشیده حسن، ”شمه ای از احوال و آثار میر سید علی همدانی و سهم او در انتقال

فرهنگ اسلامی و شعر و ادب فارسی به شبه قاره“ دانش 89، 1386، فصلنامه تحقیقات

فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد

رضایی باغ بیدی، حسن؛ ”زبان فارسی، زبان همدلی و گفتگو“ مجله بیاض، انجمن

فارسی هند، سال 23، شماره 1 و 2، 2002 م، دہلی

ریاض، محمد، احوال و آثار و اشعار میر سید علی همدانی، 1991م، انتشارات مرکز

تحقیقات ایران و پاکستان

زیدی، شمیم محمود "زبان فارسی و صوفیان شبه قاره"، مجموعه سخنرانیهای

نخستین سمینار پیوستگیهای فرهنگی ایران و شبه قاره، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد، با همکاری مرکز مطالعات و تحقیقات فرهنگی بین المللی، 1993، تهران

سرکار، ابوالکلام، محمد "نگاهی به برنامه های درسی گروه های زبان و ادبیات فارسی در دانشگاه های بنگلادش"، مجموعه مقاله های نهمین همایش بین المللی انجمن ترویج زبان و ادب فارسی ایران، پنجم تا هفتم شهریور ماه 1393، دانشگاه پیام نور خراسان شمالی، ایران.

سر فصل درسی گروه زبان و ادبیات فارسی، 2015م، دانشگاه داکا

سر فصل درسی گروه زبان و ادبیات فارس، 2012م، دانشگاه راجشاهی

سر فصل درسی گروه زبان و ادبیات فارسی، 2015م، دانشگاه چیتاگانگ

سلطائف ماهر خواجه "شخصیت و تأثیر میر سید علی همدانی در تاجکستان"، دانش

32، 1371، فصلنامه رازی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران اسلام آباد

سعید نفیسی، تاریخ نظم و نثر فارسی در ایران و در زبان فارسی، 1344، تهران

سهسرامی، محمدکلیم؛ خدمتگزاران فارسی در بنگلادش، 1999م، رازی فرهنگی

جمهوری اسلامی ایران، داکا، بنگلادش، داکا

سه‌رامی، محمدکلیم؛ ”بررسی مختصر پیشرفت زبان و ادبیات فارسی در بنگال“،

دانش 8، 1365، فصلنامهٔ رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران اسلام آباد

سید نثار حسین ”شاه همدان امیر کبیر میر سید علی همدانی“ اشاعت خاص به سلسلهٔ

کنفرانس بین المللی شاه همدان، 1987م.

عبدالله، محمد، بنگلادیشی فارسی شاهیئتو (ادبیات فارسی در بنگلادش)، 1983م،

بنیاد اسلامی بنگلادش، داکا

علیزاده، عزیز، بررسی سیر و تحول زبان و ادبیات فارسی در ایران و شبه قاره،

1383، تهران

قاسم صافی، بهار ادب، تاریخ مختصر زبان و ادبیات فارسی در شبه قاره هند و

پاکستان، 1387، انتشارات دانشگاه تهران، ایران

قدوسی، اعجاز الحق، تذکرهٔ صوفیای سرحد، 1966م، مرکزی اردوبورد، لاهور

صابر، محمد و مشتاق، احمد ”رود، تحول، ترویج و انتشار زبان و ادبیات فارسی

در کشمیر“ مجلهٔ تحقیق، کلیهٔ علومیهٔ شرقیه، جلد 33، شمارهٔ 89، اکتبر تا دسامبر 2012م.

ظهورالدین احمد، پاکستان می فارسی ادب (ادب فارسی در پاکستان) 1964م،

یونیورسیتی بک ایجنسی، لاهور

###. مطهری، مرتضی، خدمات متقابل اسلام و ایران، 1370، انتشارات صدرا، چاپ

هفدهم، تهران

###. میثاق امین ’’رساله اعتقادیہ میر سید علی ہمدانی‘‘، فصلنامہ پژوهشی اقوام و

مذاہب، ش-3، 1386